

HAL
open science

El besar en el Llibre de les dones de Francesc Eiximenis i la seua traducció castellana

Laura Baldacchino, Daniel Ortuño Centenero

► **To cite this version:**

Laura Baldacchino, Daniel Ortuño Centenero. El besar en el Llibre de les dones de Francesc Eiximenis i la seua traducció castellana. Catalonia, 2021, 28, pp.21-37. hal-03577534

HAL Id: hal-03577534

<https://hal.science/hal-03577534v1>

Submitted on 16 Feb 2022

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Distributed under a Creative Commons Attribution - NonCommercial - NoDerivatives 4.0
International License

El besar en el *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis i la seua traducció castellana

Laura BALDACCHINO

Sorbonne Université (CLEA/SEMH, EA 4083) i
École Normale Supérieure de Lyon (CIHAM, UMR 5648)
baldacchino.laura@hotmail.fr

Daniel ORTUÑO CENTENERO

Sorbonne Université (CLEA/RELIR, EA 4083) i Universitat d'Alacant (LEyD)
d.ortuno.c@gmail.com

Résumé : Depuis une perspective interdisciplinaire, cet article aborde la thématique du baiser dans le *Llibre de les dones* (1396) de Francesc Eiximenis. L'osmose entre la littérature et la linguistique permet d'allier une étude littéraire du baiser tel qu'il apparaît dans ce traité sur les femmes à une réflexion morphosémantique autour de ce même thème. Outre sa présence comme objet du discours didactico-moral, le baiser ou le fait d'embrasser présente, de fait, une diversité de significations et de particularités en contraste en fonction du contexte.

Abstract: From an interdisciplinary perspective, this paper will focus on the research topic of the kiss in the *Llibre de les dones* (1396) by Francesc Eiximenis and in its Castilian translation (1st half of the 15th century). The union between literature and linguistics allows us to combine a philological study on the kiss as it appears in this treatise on women with a morphosemantic reflection on the same topic. Hence, beyond its presence as an object of the didactic and moral speech, the kiss or the kissing act hosts a diversity of meanings and contrasting particularities depending on the context.

Mots-clés : littérature médiévale, linguistique romane, études interdisciplinaires, philologie, traduction, baiser, Eiximenis, *Llibre de les dones*.

Keywords: medieval literature, romance linguistics, interdisciplinary studies, philology, translation, kiss, Eiximenis, *Llibre de les dones*.

Introducció

La nostra intenció, amb aquest estudi al voltant del besar, és la de posar de manifest la necessitat de treballar des de la interdisciplinarietat i la col·laboració entre investigadors d'àrees aparentment separades. Seguirem, així doncs, la recomanació de Bernard Cerquiglini segons el qual tant el lingüista com el filòleg han d'atrevir-se a deixar la seua zona de confort i entendre la llengua i la literatura com a dos components intrínsecs: «Que le linguiste redevienne philologue est d'autant moins regrettable que le texte médiéval constitue également une riche école d'altérité»¹. L'osmosi entre la

¹ CERQUIGLINI, Bernard. «Éloge de la variante». *Langages*, 69 (1983), p. 26.

literatura i la lingüística ens ha permès proposar un estudi filològic del besar tal com apareix en una obra de finals del segle XIV que es veurà completat per una reflexió morfo-semàntica. Més enllà de la seua presència com a tema literari i cultural, el besar o l'acte de besar presenta una diversitat de significats i de particularitats en contrast que depenen del context. Sobre aquestes bases, l'estudi es centrarà, en primer lloc, en una anàlisi lingüística general del besar, des del seu naixement fins als nostres dies, adoptant un punt de vista romanístic. En segon lloc, mostrarem com la integració del besar en la elaboració del discurs didàctic-moral es nodreix d'altres tradicions medievals i tendeix, finalment, cap a una codificació d'aquest tema a nivell literari i d'aquest mot (tant com a verb com a substantiu) a nivell lingüístic.

Francesc Eiximenis va ser un escriptor franciscà en llengua catalana del segle XIV summament rellevant per a la Corona d'Aragó. Entre tota la seua producció escrita, abordarem específicament el *Llibre de les dones*, que l'autor va dedicar a la comtessa de Prades, Sanxa Ximénez d'Arenós. L'èxit d'aquest primer tractat sobre les dones en la península ibèrica va ser tan important que l'obra va tindre una tradició molt ampla, més enllà de les fronteres d'aquest territori. Una traducció al castellà va aparèixer, per consegüent, com a una necessitat i una evidència. En aquest sentit, les diferents versions catalanes (sis manuscrites i un incunable imprès en 1495 a Barcelona) i castellaness² conservades són joies que revelen nombrosos aspectes sobre la tradició textual del tractat i les seues variants lingüístiques, tant en llengua catalana com en llengua castellana, al llarg del segle XV. També cal assenyalar que atés l'àmplia circulació de tal obra i la importància que va anar adquirint, va arribar a imprimir-se sota el títol de *Carro de las donas* en 1542, en el taller val·lisoletà de Juan de Villquirán. És tracta d'una versió fortament remodelada del *Libro de las donas* castellà i dedicada, ara, a la reina de Portugal, na Catalina d'Àustria, germana de Carles V³.

Per dur a terme els nostres objectius, la nostra tasca part de l'edició catalana de la primera part del *Llibre de les dones* d'Eva Izquierdo Molinas⁴ i del treball de recerca i edició de Laura Baldacchino de la versió castellana, que encara roman inèdit. Amb tot, quan citem un fragment tret de l'última part de la versió catalana, que l'edició d'Eva Izquierdo Molinas no comprén, consultem directament el mateix manuscrit triat per l'editora⁵, i no l'edició completa de Franck Nacarrato (1981) que edita un altre testimoni, per a mantindre una coherència entre les citacions. En aquest cas, indiquem el número del foli. De la mateixa manera, mereix un especial esment la metodologia i les estratègies pròpies de la lingüística de corpus, una metodologia empírica que permet examinar els patrons d'ús reals en textos, utilitzant els corpus com a base per a l'anàlisi

² S'han conservat vuit manuscrits castellans, complets o fragmentaris: MSS/12731 (A), Biblioteca Nacional de España, Madrid; MSS/6228 (B), Biblioteca Nacional de España, Madrid; Ms. 386 (C), Biblioteca General Històrica de la Universidad de Salamanca, Salamanca; Ms. h-III-14 (D) Biblioteca Real del Monasterio de San Lorenzo de El Escorial, El Escorial; Ms. h-III-20 (J), Biblioteca Real del Monasterio de San Lorenzo de El Escorial, El Escorial; MSS/10156 (K), Biblioteca Nacional de España, Madrid; BH MSS 153 (L), Biblioteca Històrica del Marqués de Valdecilla de la Universidad de la Complutense, Madrid; M. 498 (O), Biblioteca Universitaria de la Universidad de Oviedo, Oviedo. Emprarem a continuació les sigles tradicionals dels manuscrits (K, B, C, L, A, D, O, J) que aquí apareixen entre parèntesis.

³ CLAUSELL NÁCHER, Carmen. *Carro de las donas (Valladolid, 1542). Estudio preliminar y edición anotada*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2005, tesi doctoral.

⁴ IZQUIERDO MOLINAS, Eva. *Edició crítica dels capítols 1-100 del «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis: estudi codicològic, estudi ecdòtic i estudi històric*. Girona: Universitat de Girona, 2018, tesi doctoral.

⁵ Ms. 142, Institut de França, Biblioteca del Museu Comtal, Chantilly.

lingüística⁶. Així doncs, a través dels enfocaments basats en corpus podem reorientar les nostres cerques i hipòtesis per a explorar el llenguatge d'una forma més ràpida i segura⁷.

El besar, des del llatí fins al català actual

El basia i els seus sinònims llatins

Per a començar, és imprescindible abordar el besar en un context anterior al medieval. Tal i com assenyala Luque Moreno, tant el verb com el substantiu vénen de neologismes creats per Catul en el segle I a.C: «Nuestros "besos", nuestro "dar besos", nuestro "besar" se los debemos a Catulo. Catulo es, en efecto, el primer autor donde aparecen el sustantivo *basium* –de donde viene "beso" y sus correspondientes en otras lenguas romances–, la expresión *dare basia* y el verbo *basiare*»⁸. Aquest poeta neotèric donava, feia o demanava els primers *basia* de la història a la seua amada Lèsbia i al seu benvolgut Juvenci:

*Vivamus mea Lesbia, atque amemus,
rumoresque senum severiorum
omnes unius aestimemus assis!*
[...]
*da mi basia mille, deinde centum,
dein mille altera, dein secunda centum,
deinde usque altera mille, deinde centum.*⁹

Fins a aquell moment, existien altres unitats lèxiques per a aquest concepte, com ara *osculum* i *sauium*. Amb tot, els textos ens indiquen que per a Catul els *basia* tenien un component eròtic i apassionat, relacionant-los amb el verb mossegar, per exemple: «*quem basiabis? cui labella mordebis?*»¹⁰.

Sobre aquestes bases, resulta imprescindible explicar que Catul fa servir només els *basia* i el verb *basiare* amb Juvenci i Lèsbia, mentres que per a les seues amistats i la resta d'amants farà servir els verbs ja mencionats. Així podem llegir aquests diversos versos:

A Juvenci: *mellitos oculos tuos, Iuuenti, siquis me sinat usque basiare*¹¹.
A Lèsbia: *quam quoniam poenam misero proponis amori, nunquam iam posthac basia surripiam*¹².

⁶ PAZ AFONSO, Ana. *Semántica cognitiva e historia del léxico: evolución semántica de los verbos "entrar" y "salir" (ss. XIII-XV)*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2014, p. 105.

⁷ MC ENERY, Tony; HARDIE, Andrew. *Corpus Linguistics. Method, Theory and Practice*. Lancaster University: Cambridge University Press, 2012, p. 2.

⁸ LUQUE MORENO, Jesús. «Besos de Catulo». *Emerita*, 86, 1 (2018), p. 71.

⁹ «Visquem, meua Lèsbia, i estimem-nos, i que els xafardeigs dels vells severs ens importen menys que el valor d'una moneda. Fes-me (dona'm) mil besos, després cent, després mil i de nou cent més, després fins arribar a altres mil, després cent». Carmen 5. Les traduccions del llatí al català que afegim són de Daniel Ortuño Centenero.

¹⁰ «A qui besaràs? A qui li mossegaràs els llavis?», Carmen 8.

¹¹ «Si els teus ulls de mel, Juvenci, puguera besar sense fi», Carmen 48.

¹² «Doncs ja que proposes per al míser amor eixa pena, ja mai més, a partir d'avui, hauré de furta-te els besos», Carmen 99.

A altres persones: *ut mos est tuus, applicansque collum, iucundum os oculosque sauiabor*¹³; *quod purae pura puellae saui comminxit spurca saliu tua*¹⁴; *sed tamen hic pulcher uendat cum gente Catullu, si tria notorum saui reppererit*¹⁵.

La recepció del basia llatí en català medieval

Si abordem les llengües catalana i castellana, el substantiu *sauium* no ha originat cap mot pel que fa al camp semàntic del besar, mentre que *osculum* ha donat el cultisme *òscul*. A més, podem destacar que en català, francès i castellà, l'òscul es farà servir en el món de la zoologia, recordant la seua etimologia inicial («boca petita»): «ZOOLOG. Orifice arrondi par où l'éponge rejette l'eau absorbée par les pores. Chez les Éponges lamelliformes, les oscules peuvent présenter trois dispositions différentes»¹⁶.

En el cas de la llengua catalana, observem, d'una banda que, tal i com assenyala Joan Coromines¹⁷, la majoria de les unitats lèxiques en català per a aquesta acció deriven de *basia*. En aquest sentit, en les diferents varietats del català, podem trobar els substantius *besar*, *besada*, *besament* i *bes*:

Mot comú a totes les llengües romàniques, de *BASIUM* *id.*, mot grosser en llatí, que solament en llenguatge vulgar s'usava en lloc del llatí correcte *osculum* i del més familiar *savium*; d'origen desconegut: en la llengua de Roma, no és impossible (ni tampoc provat), que resulti d'una alteració vulgar o provincial d'aquesta última paraula (que es creu extreta de suavis "dolç").

D'altra banda, en català oriental, aquestes formes conviuen amb *petó*, una forma que ha esdevingut majoritària en certs territoris. Aquesta unitat lèxica guarda una relació amb el francoprovençal *putú* i el francès meridional *poutou*. Com és evident, el seu origen no està en el *basium*, sinó en el *peditum* («pet»), per el soroll que es fa amb els llavis, similar a les ventositats: «Etim.: derivat afectuós de *pet*. També es troba aquest derivat en provençal i en francès dialectal: *putú*, «bes»; *putuná*, «besar» (*Diccionari català-valencià-balear*). Per a Coromines, el mot *bes* s'ha utilitzat molt menys per ser un monosíl·lab i el mot *petó* va aparèixer gràcies als contactes dels escriptors i trobadors francesos i occitans en les terres del Principat: «hi contribuiria molt la moda vinguda dels escriptors i les Corts del Sud i del Nord de França (trobadors tardans, traduccions i lectures d'Alain Chartier, etc., corts senyorials, amb grans dames franceses com Violant de Bar, Esclarmonda de Foix, etc.)»¹⁸.

Pel que fa al verb, les fonts lexicogràfiques i els corpus consultats mostren que *besar* s'ha fet servir pràcticament des dels primers textos en llengua catalana, com a hereu de *basiare*. Ací estan els resultats del *Diccionari català-valencià-balear*:

- «E si el respon et yo o creu be, bes primerament la crou qui es el manteyl» (*Miret Templers*, principis del segle XIII).
- «Com hom s'ajonolla e besa la terra e leva ses mans» (*Contes exemplars* de Ramon Llull, segle XIII).

¹³ «Com estàs habituat, t'agarraré del coll, besaré la teua agradable boca i els teus ulls», Carmen 9.

¹⁴ «Ara mateix lamente això: que la teua bruta saliva haja corromput els besos purs d'una joveneneta pura», Carmen 78B.

¹⁵ «Tanmateix, el fet que eixe guaperas pose en venda a Catul amb la seua gent com si trobara tres besos dels seus coneguts», Carmen 79.

¹⁶ *Trésor de la langue française informatisé*.

¹⁷ *Diccionari etimològic de la llengua catalana*.

¹⁸ *Ibid.*

- «Se feu venir tots sos llibres dauant e besà'ls tots e'ls abraçà» (*Regiment de la Cosa Pública* de Francesc Eiximenis, segle XIV).
- «E null temps vos basta lo cor que'm besàsseu a vostra requesta» (*Lo Somni* de Bernat Metge, finals del segle XIV).

El *Corpus Informatitzat del Català Antic*, per la seua part, ofereix els següents resultats:

- «Quant lo senescalch hac conegut lo rey, sí li volc besar la mà, mas lo rey non ho volc» (*Crònica* de B. Desclot, finals del segle XIII).
- «Ab los frares que y eren, e volguerem-nos besar la mà, e nós no la donam a él» (*Llibre dels fets* del rei en Jaume I, textos dels segles XIII i XIV).

De la mateixa manera, el *Corpus Informatitzat del Valencià* proposa resultats a partir del segle XIV, més concretament en 1344 amb les *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Ceremoniós* i, més endavant, amb Guillem Anglés en 1345, Jaume March en 1371, fins arribar igualment al *Llibre dels fets* de Jaume I, de 1380.

- «Nós aquella oents, lo test de l'Evangeli a Nós a besar aport, encara lo besament de pau a Nós donar no oblit» (Pere el Ceremoniós, segle XIV).
- «En aquesta paraula "*ex hac altaris participatione*" lo prevere deu besar lo altar, si és consecrat» (Guillem Anglés, segle XIV).

Ja en època medieval, el català sembla presentar preferències diatòpiques, ja que Ramon Llull (segles XIII-XIV) feia servir «un besar» en el *Llibre d'amic e amat*, mentres que Joanot Martorell en el *Tirant* (XV) utilitzava «una besada». Els corpus mostren també altres resultats, com ara *besament* o *bes*:

- «Enclina son cap per ço que li do un besar» (*Llibre d'amic e amat*, 1278).
- «A l'honrrat pare en Christ en Ramon, per la divinal gràcia bisbe de València, de nós en Guillem Celolm, justícia de la dita ciutat, besament de mans ab deguda reverència» (*Llibre de la Cort del Justícia de València*, 1298).
- «E conech lavors la dona quant foren pus saborits los besos del enamorat que del marit» (*Decameró*).
- «E d'açò us fas sacrament e us en bes en la bocha» (*Crònica* de R. Muntaner, principis del segle XIV).
- «E fon tan saborosa la besada que poguera hom hauer anat vna milla ans que la vna boca no's partí de l'altra» (*Tirant lo Blanch*, 1490).

En llengua castellana, el *CORDE* recull resultats del verb *besar* en el *Poema de Mío Cid* (1140), la *Vida de Santo Domingo* (Berceo, 1236), *Los fueros de Aragón* (1250) i els textos d'Alfons X (posteriors a 1250). El substantiu *beso* apareix, de igual manera, en obres similars de la mateixa època. Sobre aquestes bases, podem afirmar que, tant en català com en castellà, tant el substantiu com el verb existien abans de l'escriptura de l'obra que ens interessa de finals del segle XIV.

Variacions al voltant dels verbs de suport en el català actual i en altres llengües romàniques

De tornada a la llengua actual, si fem referència a les construccions específiques al voltant del besar, trobem construccions amb verbs suports. Aquestes construccions,

formades per un verb en certa mesura desemantitzat (*donar* o *fer*), poden ser tildades de problemàtiques en l'àmbit de les llengües en contrast o, fins i tot, en el propi ús normatiu de la llengua. Mentres que la forma actual normativa en català es diu *fer un petó* o *fer una besada*, amb el verb *fer*, el castellà es construeix amb el verb *dar* (*dar un beso*). Aquesta mateixa construcció la trobem també en la resta de les llengües romàniques:

Astur-leonés: *dar un besu*.

Francés: *donner un baiser* (com a acte de transferència, d'una persona cap a una altra) / *faire la bise* (acció mutua, entre dues persones, de forma bilateral).

Gallec: *dar un bico* / *dare un beixo*.

Italià: *dare un bacio*.

Occità: *far un poton*.

Portugués: *dar um beijo*.

Rumà: *da o sărutare*.

Dit això, cal remarcar que la normativa actual de la llengua catalana marca com a única forma possible la construcció amb el verb *fer* en detriment de *donar*, no sols per al besar, sinó també per a l'abraçada, contràriament el castellà¹⁹:

No es fa servir el verb *donar* quan el subjecte no controla l'acció. Per exemple:

- *Fer fàstic* (i no *donar fàstic*): *Els caragols em fan fàstic*.
- *Fer la impressió* (i no *donar la impressió*): *Em fa la impressió que aprovarà l'examen*.
- *Fer ràbia* o *fer pena* (i no *donar ràbia* o *donar pena*): *Li fa ràbia oblidar-se de les coses*.
- *Fer vergonya* (i no *donar vergonya*): *Li feia vergonya sortir a la tele*.
- *Fer una pel·lícula* (i no *donar una pel·lícula*): *Ahir van fer aquella pel·lícula tan bona*.
- *Fer por* (i no *donar por*): *Aquella casa em feia por*.

El verb *donar* tampoc es fa servir en les expressions següents:

- *Fer un petó* (i no *donar un petó*): *Au, fes-li un petó*.
- *Fer una abraçada* (i no *donar una abraçada*): *Es van fer una abraçada*.

No obstant això, s'afirma que «el verb *donar* es pot fer servir per indicar alguna mena de transferència d'una entitat a una altra provocada per algú que generalment controla l'esdeveniment» mentres que «no es fa servir [...] quan el subjecte no controla l'acció»²⁰. Potser el fet de besar implica que el subjecte perd el control de l'acte? Sobre aquest tema, Sandra Montserrat afirma el següent:

Els verbs *fer* i *donar* en català actual formen part d'un seguit de construccions que descriuen escenes diverses. Com en la majoria de llengües gal·loromàniques, en català el verb *fer* predomina enfront de *donar* en aquestes seqüències, així com també, quan es combina amb altres substantius. En contrast amb el castellà, per exemple, diem *em fa por*, *em fa cosa*, *em fa fàstic* però, també, *farem un passeig* i *vull fer-te un petó*,

¹⁹ *Optimot, Consultes lingüístiques*.

²⁰ *Ibid.*

enfrent de *me da miedo, me da cosa, me da asco, daremos un paseo i quiero darte un beso*²¹.

D'aquesta manera, pressuposem que, al llarg de la història, les construccions amb el verb *fer* s'han imposat sobre les construccions amb *donar*, de forma que, si alguna vegada va haver-hi una diferència marcada, aquesta va anar desapareixent en favor del verb *fer*. Un altre element summament interessant és que la preferència per *donar* és posterior a la de *dar* en català i que, durant molt de temps, ambdues formes han coexistit. En qualsevol cas, convé assenyalar també el mapa que ofereix l'*Atlas lingüístic del domini català* sobre aquestes construccions amb verb suport, el substantius i el verb²².

La lingüística de corpus i la recerca lexicogràfica ens han permés introduir el besar i els seus sinònims com a verb o substantiu que evoluciona des del llatí fins avui i que va adquirir diferents significacions. Després d'aquesta introducció, ens proposem ara centrar-nos en una obra en concret, el *Llibre de les dones* (1396), i en la seua traducció castellana. La finalitat didàctica-moral d'aquesta obra exerceix una influència important en la temàtica del besar, tant des d'una perspectiva textual i literaria com des de consideracions morfo-semàntiques. En tots dos casos, assistim, això sembla, a una certa codificació del besar que depèn del context en el qual apareix. Des de la manifestació del respecte fins al pecat de luxúria, el besar s'inscriu en un joc de imposicions que aborden diferents conductes de l'ésser humà. Per consegüent, la càrrega semàntica de les unitats lèxiques utilitzades per a dir el besar es veurà parcialment modificada.

Cap a una codificació del besar en el *Llibre de les dones*

El caràcter enciclopèdic i la gran varietat d'*exempla* a la qual recorre el franciscà per a la seua argumentació, facilita la aparició del besar en diversos contextos i de múltiples interpretacions que d'aquí es pot formular. Com ho escriu Xavier Renedo i Puig, «el menoret gironí presenta tota una constel·lació de circumstàncies que cal tenir en compte a l'hora d'avaluar la moralitat o la immoralitat des besos»²³. De fet, en el *Llibre de les dones*, Eiximenis no només cita el besar, sinó que construeix al voltant d'aquesta noció una reflexió que oscil·la entre consideracions profanes i religioses, i que justifica a partir d'una lectura cristiana i didàctica-moral. Més enllà de la dialèctica entre el profà i el religiós, el besar s'inscriu en un context emocional més ampli que tendeix cap a la codificació dels gestos dels individus.

La defensa del "bon besar"

La relació entre pares i fills resulta ser la situació més propícia per a la manifestació d'un «bon besar», tal com apareix en el capítol XVI: «Segonament, la deuen adocrinar de honrar pare e mare, e de besar-li les mans, e de obeir a tot ço que ells manen, e de no rebotegar-los en res»²⁴. El fet d'aparèixer al costat d'altres verbs com «honrar», «obeir»

²¹ MONTSERRAT BUENDÍA, Sandra. «Dar/donar i Fer + substantiu psicològic en català antic (ss. XIII - XVI): una aproximació basada en la gramàtica de les construccions». *Anuari de filologia. Estudis de lingüística*, 2014, p. 158.

²² Vid. <https://aldc.espais.iec.cat/files/2013/06/Mapa-3.pdf> [consultat el 03-04-2021].

²³ RENEDO I PUIG, Xavier. «"Quin mal és lo besar". (Literatura i moral al voltant de la quarta línia de l'amor)». *Caplletra. Revista Internacional de Filologia*, 13 (1992), p. 103.

²⁴ IZQUIERDO MOLINAS, Eva. *Edició crítica dels capítols 1-100 del «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis: estudi codicològic, estudi ecdòtic i estudi històric*. *Op. cit.*, p. 489.

i «rebotegar», indica que el besar dels fills als seus pares s'inscriu en una sèrie d'accions vinculades amb l'expressió del respecte, tema central del model educatiu que el franciscà desenvolupa en el tractat sobre les infantes. Per a Eiximenis, educar les infantes significa sobretot ensenyar-los els principis fonamentals de la religió catòlica. Si esmenta a vegades la qüestió de l'amor matern per a dir que els pares no han de mostrar molt d'amor, no parla, no obstant això, en aquests moments precisos, del besar.

En altres ocasions, el besar aconsegueix simbolitzar el perdó i la misericòrdia, bé entre pares i fills, bé entre dos individus que van tindre un conflicte («Deus encara pensar que lo felló contra tu fa tots sos affers, car contra sa volentat te procura gràcia e gloria, e que per dreta raó li deuries anar besar mans e peus e fer-li grans gràcies del bé que-t procura», capítol CCXLI, folio 169 v^oa), bé entre dos amants («E si és cosa que lo marit sàpia de cert, deu-li'n demanar perdó humilment, genoyls fermats en terra, besant-li mans e peus, ab veritat de cor e ab tota reverència»²⁵). La precisió del lloc corporal resulta important per a la xarxa simbòlica que va teixint al voltant del besar. El binomi format per les mans i els peus es vincula, de fet, amb virtuts cristianes com el perdó, la misericòrdia i la reconciliació, però pot marcar al mateix temps un acte de dependència entre dos individus. Com el besamans o «l'*osculum* vasallàtic»²⁶), tòpic tradicional de la literatura de cavalleries, l'acció de besar en el *Llibre de les dones* pot arribar a simbolitzar una relació vasallàtica, és a dir, vertical i jeràrquica. Els exemples en altres obres medievals són múltiples i ja molt coneguts, des del cavaller Roboán que besa el rei Garfín fins al Cid que besa el rei Alfons²⁷. Quan Eiximenis parla del besar ho vincula amb virtuts cristianes, però també situa, això sembla, a vegades, el seu discurs dins d'una altra tradició literària, que és la de la literatura de cavalleries. Quan la dona ha de besar el seu marit en el capítol LXXXV titulat «Com se deu la dona guardar que no faça per res son marit gelós»²⁸, l'acte de besar en les mans i en els peus, juntament amb l'acte d'agenollar-se, sembla marcar més aviat una verticalitat (o relació vasallàtica)²⁹. Mitjançant aquest besar, la dona expressa al seu senyor humilitat i perdó. Així doncs, Eiximenis sembla entrellaçar, arran del besar, una ideologia cristiana-moral que s'acomoda amb tot un imaginari feudal que el lector té sense dubte al cap. Aquest entrellaçament entre dues matèries aparentment diferents no resulta, malgrat tot, molt curiós si recordem que ja en la *Biblia* apareix en l'*Eclesiàstic* un besamans que té probablement el mateix sentit que el besamans feudal, com ho escriu George Fenwick Jones: «el besamans, por cierto, no es frecuente en la Biblia pero aparece una vez en el *Eclesiástico* como una señal de humildad y gratitud, y es interesante notar que podría significar lo mismo un milenio y medio después en el *Cid*»³⁰. A més, el besar també apareix com a un altre símbol fort, ja que representa, en la Bíblia, la redempció dels pecats per Crist. D'aquesta manera, la relació vertical que pot marcar el acte de besar s'ha d'inscriure en una altra relació, més àmplia, que és la de Crist o Deu amb la

²⁵ *Ibid.*, p. 620.

²⁶ LE GOFF, Jacques. *Pour un autre Moyen Âge. Temps, travail et culture en Occident : 18 essais*. París: Gallimard, 1991, p 335-336.

²⁷ Segons George Fenwick Jones, apareixen en el *Poema de Mio Cid* «treinta y tres besamans en el poema, casi todos como expresión de lealtad; sin embargo, sólo hay dos besos en la boca, dos en el pie, uno en los ojos, uno en el hombro y dos o tres que no están claramente indicados». FENWICK JONES, George. «El papel del beso en el cantar de gesta». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, (31) 1965-1966, p. 111.

²⁸ IZQUIERDO MOLINAS, Eva. *Edició crítica dels capítols 1-100 del «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis: estudi codicològic, estudi ecdòtic i estudi històric*. *Op. cit.*, p. 620.

²⁹ Per a George Fenwick Jones, «un beso en el pie, mano, hombro, cuello, barba, mejilla o frente no es igualitario, ya que, siendo dado a una persona a otra, no es mutuo». FENWICK JONES, George. «El papel del beso en el cantar de gesta». *Op. cit.*, p. 112.

³⁰ *Ibid.*, p. 117.

comunitat dels creients. Besar (en les mans, peus o boca) significa acceptar i cancel·lar el pecat o l'error de l'altre.

El besar entre marit i dona

Gran dupte fan o mouen als cuns theòlochs sobre los tocamens carnals qui s fan entre marit e muyller, si són peccat mortal. [...] E deus saber que los doctors sí posen açí que als cuns tocamens hi à qui naturalment de ssi no són mals, ans fets per bona entenció a persona deguda són senyal de bona amistat, axí com és tenir la mà a sson amich, o besar o abraçar aquell quant és loch e temps³¹.

Eiximenis reconeix, en aquestes línies, que el besar entre marit i dona pot ser virtuós. No obstant això, ja percebem el borrós límit entre les dues nocions del bé i del mal, atès que l'autor aporta una sèrie de condicions per a mostrar com el besar es pot complir en funció del bé. En efecte, l'adverbi «naturalment» remet als orígens de la Creació del món i a la naturalesa bona de l'ésser humà abans del pecat original. El més important no resideix tant en l'acció de besar, sinó en la intenció de l'individu. El pecat original marca una ruptura d'aquesta naturalesa bona i per això l'autor avisa el seu lector o lectora que el besar es pot vincular amb el pecat de luxúria. Enfront d'això, el matrimoni apareix com a garantia del bon besar, així com ho escriu el propi autor en el capítol CLXIII (foli 183 v^ob) on se centra en el tema dels tocaments: «Empero per açò no dich que l'hom ab sa muyller no puxa haver tocamens naturals e comuns sens pecat axí com es besar honestament e abraçar e religiosament complir la obra carnal ab ella segons que natura ensenya». Els adverbis emprats mostren que l'acció de besar entre marit i dona està tolerada en el marc del matrimoni i si compleix amb la finalitat cristiana de procrear.

D'altra banda, el mal besar, és a dir, el fet de tindre relacions sexuals destinades al plaer, és sinònim de luxúria i de pecat mortal, la qual cosa trobem en altres tractats de l'època o en altres manuals de confessió posteriors al *Llibre de les dones*, com la *Breve forma de confesión* de Alfonso de Madrigal (1495). Així, en aquest text, podem llegir en la part que correspon al cinquè sentit que «Otrosí pecan los que tocan lo que non deven de tocar, anssi como si alguno abraça o besa con amores a la que non es su mujer»³².

La condemna del mal besar

Per consegüent, enfront dels *exempla* que tendeixen a oferir una consideració meliorativa del besar, Eiximenis insereix diversos *contra exempla* en els quals matisa tal consideració i convida a reflexionar sobre el perill de tal acció, sobretot entre un home i una dona. Si les dones són les causants del mal besar i del pecat, els hòmens també, percebuts com a fills d'Adam, es deixen portar per la temptació, tant amb les seues esposes com amb les donzelles, i fins i tot amb les monges: «en aytal monestir de dones trobarets tot jorn cavallers e altres gents qui les besen e les abressen en la esgleya e·ls parlen de moltes viltats» (capítol CCCXLVIII, folio 238 r^oa). Aquest exemple tret de l'última part del *Llibre de les dones*, opera com a la culminació del pecat, ja que el besar aconseguix passar per les portes dels monestirs i endinsar-se en ells. El que està silenciàt, no obstant això, és el possible consentiment per part de les monges. Així mateix, com ho recorda Xavier Renedo i Puig,

³¹ IZQUIERDO MOLINAS, Eva. *Edició crítica dels capítols 1-100 del «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis: estudi codicològic, estudi ecdòtic i estudi històric*. Op. cit., p. 588.

³² Ms. 1756, Biblioteca General Històrica de la Universidad de Salamanca, Salamanca, foli 28r^oa.

Una altra restricció és que només l'home podia prendre la iniciativa. [...] En l'obra d'Eiximenis i d'altres moralistes medievals com ell la passivitat és el model de conducta a què han d'aspirar les dones en totes les àrees de la seva vida sexual, tant en l'àrea del bes com en la de la petició del deute conjugal o la de la realització de l'acte conjugal³³.

Alfonso de Palencia, quan escriu en el seu *Universale Compendium Vocabulorum* (1490) que, *basiium* significa «el beso que se da a la mujer propia», sembla subratllar aquesta idea. En centrar-se en aquesta relació entre marit i dona, deixa de banda tots els altres matisos que Eiximenis desenvolupa. Insisteix, a més, en el fet que siga l'home el que pugua ser el subjecte de l'acció. Aquesta dimensió interrelacional també és present en un *exemplum* tret del capítol IV:

Recomta Celsus, en lo seu sermonari, de Rogell, fill del rey d'Erminia, que com amàs fort carament una donzella qui servia a la regina del dit regne —ço és sa mare— e sabés de cert que la dita donzella sostingués besamens d'un fill de cavaller, que tan gran abhominació li pres de la dita donzella, que anch jamés no poch amar fembra, ne jamés no haguera presa muller si no fos estat son pare, que·l ne forçà per tal que·l regne no romangués sens hereter.³⁴

En aquest *exemplum*, el besamans serveix per a l'expressió d'un sentiment amorós que no es vincula forçosament amb el pecat. Curiosament, la versió castellana reemplaça la paraula «besamens» tan connotada per la construcció «consentia ser besada» o «sofriese besos». En altres contextos, en canvi, el besar apareix més clarament com a símbol de luxúria, una associació que ja venia formulada per Andreas Capellanus. Tal és el cas quan Eiximenis aconsella no imitar el comportament condemnable de les dones franceses de la cort: «Ne deu ésser massa francha a acompanyar tothom, magorment a la forma paratgívol, qui tenen de costuma de besar a tothom qui vingua, e tothom s'i dóna lavors títol de parent per tal que se'n vagen ab alcun besar d'elles»³⁵. Les franceses de la cort són noves «Eves» pecadores que només es dediquen a besar els hòmens. La reflexió d'Eiximenis respecte del besar com a pràctica pròpia d'un país en concret ja está present en el *Dotzé* del *Crestià*. Com ho recorda Juan Manuel Cacho Blecua en un estudi sobre l'amor en el *Tirant lo Blanch*, el franciscà escriu en el *Dotzé* que «axí com si l'om besa la dona per parentesch o quant és costuma de la terra, axí com en França e Englaterra: lavòs no és peccat si en los dits casos e en semblants se fa sens neguna corrupta entenció»³⁶. En tots dos casos, l'autor denuncia una doble intenció: una primera que concerneix el fet de besar i una segona que resideix en la *imitatio* de costums estrangers. Tanmateix una diferència que atreu la nostra atenció sobre aquests dos fragments és el fet que Eiximenis parla en el *Dotzé* d'un besar que fa un home a una dona mentres que en *Llibre de les dones*, ho inverteix.

³³ RENEDO I PUIG, Xavier. «"Quin mal és lo besar". (Literatura i moral al voltant de la quarta línia de l'amor)». *Op. cit.*, p. 105.

³⁴ IZQUIERDO MOLINAS, Eva. *Edició crítica dels capítols 1-100 del «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis: estudi codicològic, estudi ecdòtic i estudi històric*. *Op. cit.*, p. 464.

³⁵ *Ibid.*, p. 516-517.

³⁶ CACHO BLECUA, Juan Manuel. «El beso en el Tirant lo Blanch». LORENTE, Antonio; FREIRE, Ana M.^a (eds.). *Ex libris: Homenaje al profesor José Fradejas Lebrero. Vol I*. Madrid: UNED-Departamento de Literatura Española y Teoría de la Literatura, 1993, nota n° 36. <http://www.cervantesvirtual.com/obra/el-beso-en-el-tirant-lo-blanc-0/> [consultat el 05-07-2021].

El besar com a motor del dramàtic

El besar no compleix només una funció simbòlica en el desenvolupament dels diferents *exempla* i *contra exempla*, sinó que també opera com a veritable «núcleo de una serie de gestos dramáticos»³⁷. En efecte, el besar pot conduir a una altra acció o marcar el final d'una acció que el precedeix.

Pel que fa a la primera vessant, és a dir, el besar com a causant d'una altra acció, podem esmentar el capítol XV i l'*exemplum* de un fill que, en rebre un besar per part del seu pare, li dóna una mossegada: «E ans que moriu demanà al pare que·l besàs. E besant el fill al pare, el fill donà tan gran mos ab els dens sobre el nas, que el nas li vaig partir pel mig»³⁸. El fet de besar el seu fill hauria d'aparèixer com a un símbol de respecte mutu. Ara bé, si analitzem tot el *exemplum*, sabem que aquest pare no va complir amb el seu deure d'educar virtuosament i cristiana el seu fill. El besar, en ser aquí un gest fals i enganyós, provoca la reacció del fill indignat per la mala educació que va rebre i contribueix, per consegüent, a reforçar el propòsit didàctic. El mateix ocorre amb el besar de Judes³⁹ que va arribar a simbolitzar tradicionalment la traïció. Aquest besar marca el principi de la condemnaió de Crist i de l'episodi de la Passió.

Quant a la segona vessant, és a dir, el besar comprès com a culminació d'una acció precedent, convé precisar que quasi sempre es relaciona amb la mort⁴⁰. Així apareix en el *exemplum* en el qual els fills besen la seua mare Vedasta, important dona egipciaca, després d'haver mort: «Sapiats que dotze infants que he haüts, e en mos dies los s'à Déus presos, són tots aquí, e tots m'an besada e abraçada, e m'han fetes grans gràcies dels bons nodrimens que·ls doné cant los nodrí, e majorment cant los ensenyé les carreres de Déu»⁴¹.

Anàlisi lingüística del besar en el Llibre de les dones

Al llarg de l'obra de la qual ens ocupem trobem un gran número d'ocurrències del verb *besar*, una unitat lèxica que ja tenia un ús extens i fixat: vuit en infinitiu i onze amb el verb conjugat (*besada, besàs, besant, besava, besassen, besà, besàs, besat...*), en un total de disset capítols:

³⁷ *Ibid.*, paràgraf 22.

³⁸ *Ibid.*, p. 487.

³⁹ *Ibid.*, p. 588.

⁴⁰ George Fenwick Jones escriu, a propòsit d'això que «los besos de despedida son también frecuentes en la Biblia, aun cuando se diga adiós a un muerto» (FENWICK JONES, George. «El papel del beso en el cantar de gesta». *Op. cit.*, p. 117). Trobem així mateix uns besars que preceden escenes de violència o de mort en llibres de cavalleries com en el *Libro del caballero Zifar* (GONZÁLEZ MUELA, Joaquín (ed.). *Libro del caballero Zifar*. Madrid: Castalia, 1982), més precisament en el *exemplum* d'una noble dona de Grècia i el seu fill que ha comès molts crims. Aquest *exemplum* obre, abans de la gran crueltat que realitzarà el fill envers la seua mare, un parèntesi carregat de poder emocional on veiem a una mare desesperada que prega als agutzils (que estan portant al seu fill al emperador) que besés per última vegada el seu fill: «E en llegando a aquel lugar do lo avían a matar, pidió la madre por merçed al alguazil que gelo dexase saludar e besar en la boca ante que lo matasen» (GONZÁLEZ MUELA, Joaquín (ed.). *Libro del caballero Zifar*. *Op. cit.*, p. 253), «Le dixieron que su madre lo quería saludar e besar en la boca ante que muriese» (*Id.*) «E llegó a su madre como que la quería besar e abraçar» (*Ibid.*, p. 254).

⁴¹ IZQUIERDO MOLINAS, Eva. *Edició crítica dels capítols 1-100 del «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis: estudi codicològic, estudi ecdòtic i estudi històric*. *Op. cit.*, p. 486.

«Segonament, la deuen adoctrinar de honrar pare e mare, e de besar-li les mans, e de obeir a tot ço que ells manen, e de no rebotegar-los en res»⁴².

«Les dones de cort e de la dita ciutat volgueren ressemblar a aquelles dones franceses qui y eren vengudes en anar en cors e estretes axí com elles, e ballar totjorn, e beure per les carreres, e anant cavalcant axí com a hom, e a besar e abraçar los hòmens davant tothom totjorn»⁴³.

«Axí com és tenir la mà a sson amich, o besar o abraçar aquell quant és loch e temps»⁴⁴.

Des del punt de vista de la morfologia verbal, observem que, sense cap problema, el verb apareix en infinitiu, gerundi o conjugat en diferents temps verbals del present i del passat.

Si ens centrem en l'ús del substantiu, veiem que Eiximenis ho fa servir en la ja esmentada expressió de «lo besar de Judes»: «Ell pres besar de Judes, qui l l'i dava en fals senyal d'amor cant lo traý»⁴⁵. En la versió castellana, constatem en aquest mateix fragment una variant significativa en els manuscrits *K*, *B*, *C* i *L* que llegeixen el substantiu «el beso» mentre que els manuscrits «orientals»⁴⁶ (*A*, *D* i *O*) llegeixen el substantiu «el besar». El mateix ocorre en el capítol XXIX, quan Eiximenis parla de les dones franceses:

Versió catalana: «Ne deu ésser massa francha a acompanyar tothom, magorment a la forma paratgívol, qui tenen de costuma de besar a tothom qui vingua, e tothom s'i dóna lavors títol de parent per tal que se'n vagen ab alcun *besar* d'elles»⁴⁷.

Versions castellanues: «Tengan ocaseyón de las besar *K*] tengan ocasión de las besar *B*, *L*] non tengan ocasión de las besar *C*] se vayan con algúnd besar de ellas *A*] se vayan con algúnt besar de ellas *D*] se vayan con algúnd beso de ellas *O*».

Eiximenis només fa servir el substantiu «besar» dues vegades en l'obra que analitzem. En aquesta mateixa línia, analitzant altres obres del franciscà, com *Lo Crestià*, veiem que l'autor també utilitza aquesta unitat lèxica: «Lo besar de l'hom e de la fembra no són d'egual valor»⁴⁸.

Pel que fa aspectes morfo-sintàctics i, més precisament, en les construccions amb verbs de suport, observem que, en l'expressió «lo besar de Judes», tant en la versió catalana com en la versió castellana, es fa servir el verb *dar* de forma posposada i conjugat en diferents temps del passat. Dins de l'aparat crític d'Eva Izquierdo Molinas, apreciem, no obstant això, una variant significativa en el incunable imprès en 1495, que introdueix per primera vegada el verb *donar*:

⁴² *Ibid.*, p. 489.

⁴³ *Ibid.*, p. 566.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 588.

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ CLAUSELL NÁCHER, Carmen. *Carro de las donas (Valladolid, 1542). Estudio preliminar y edición anotada. Op. cit.*, p. 10.

⁴⁷ La cursiva és nostra.

⁴⁸ RENEDO I PUIG, Xavier. «"Quin mal és lo besar". (Literatura i moral al voltant de la quarta línia de l'amor)». *Op. cit.*, p. 99-116.

«E aquests aytals tocamens dien los doctors que feya lo Salvador, qui besava per caritat los sants apòstols, e·lls a Ell, axí com apparia cant Ell pres besar de Judes, *qui l l'i dava* en fals senyal d'amor cant lo traý»⁴⁹.

Versions catalanes: «Qui l l'i dava] qui li daua FGHJ que li dona i en] ab F»⁵⁰.

Versions castellanues: «Que le dio KBCL] que le dava ADO».

Així mateix, la construcció amb *donar* com a verb de suport també s'empra amb altres substantius com el mos, però, contràriament al besar, el mos no condueix a cap variant:

Versió catalana: «E besant lo fill al pare, lo fill donà tan gran mos ab les dens sobre lo nas, que lo nas li partí pel mig»⁵¹.

Versió castellana: «E besándolo, el fijo dio tan gran bocado con los dientes en las narizes del padre, que gelas cortó por medio».

Reprement tot el que ja havíem comentat sobre les construccions amb verb suport, és necessari fer un apunt sobre l'ús del verb *dar* en la història de la llengua catalana enfront del seu equivalent *donar*. El *Diccionari català-valencià-balear* ens aporta una resposta a partir de la seua etimologia:

Etim.: *dar* ve del llatí *dare*, mat. sign., i donar del llatí *donare*, «dar graciosament, en do». La circumstància que la primera persona singular de *dare* és *do*, forma que en català era també la resultant normal del llatí *dono* primera persona singular del present de *donare*, afavorí segurament l'entrecruament i convivència de les formes verbals procedents d'ambdós radicals. En altres llengües romàniques ha predominat un sol verb originari (en castellà *dar*, en italià *dare*; en francès *donner*); en canvi, en català conviuen les formes procedents de tots dos verbs llatins.

En la mateixa línia, recollim l'aclaració que fa Sandra Montserrat Buendía: «Actualment, el verb *dar* és residual. En català antic, però, era usual, com a sinònim de *donar*. Cal un estudi aprofundit sobre la diferència entre aquests dos verbs en alguns contextos i sobre el motiu pel qual *dar* desapareix»⁵². Per consegüent, la versió incunable barcelonina de 1495 presenta una actitud innovadora des del punt de vista lingüístic. Ens trobem, de fet, amb una mostra de la llengua més recent, és a dir, el copista va adaptar, de manera conscient (per a modernitzar) o inconscient, el text original a les tendències del moment. Dit d'altra manera, per aquell moment va començar aquesta preferència d'un verb sobre l'altre (*donar* per a *dar*) o per a crear construccions amb verbs suport amb *fer* enfront de *donar*. No obstant això, si podem entendre aquesta variant com el resultat d'una modernització de la llengua, cal precisar que és molt probable que l'incunable català va ser contaminat per una versió castellana i

⁴⁹ IZQUIERDO MOLINAS, Eva. *Edició crítica dels capítols 1-100 del «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis: estudi codicològic, estudi ecdòtic i estudi històric*. Op. cit., p. 588. La cursiva és nostra.

⁵⁰ *Ibid.*, p. 793.

⁵¹ *Ibid.*, p. 487.

⁵² MONTSERRAT BUENDÍA, Sandra. «Dar/donar i Fer + substantiu psicològic en català antic (ss. XIII-XVI): una aproximació basada en la gramàtica de les construccions». *Anuari de filologia. Estudis de lingüística*, 2014, p. 158.

que aquesta variant es tracti d'una contaminació del castellà⁵³. En l'expressió de «lo besar de Judes», mentres que totes les versions manuscrites catalanes empen el verb *prendre*, l'incunable llegeix el verb *fer* i les versions castellanes llegeixen o bé el verb *resçebir* (*K, B, C, L*) o bé el verb *tomar* (*A, D, O*).

«E aquests aytals tocemens dien los doctors que feya lo Salvador, qui besava per caritat los sants apòstols, e·l·ls a Ell, axí com apparia cant *Ell pres besar de Judes*, qui·l l'i dava en fals senyal d'amor cant lo tray»⁵⁴.

– Versions catalanes: «Ell pres besar de Judes] pres basar de Judes BGH pres besar de ajudes F feu lo besar de iudes *i*»⁵⁵.

– Versions castellanes: «Él resçibió *KBL*] Él reçibió *C*] Él tomó *ADO*».

Error o variant? La gran diferència que introdueix el incunable en canviar el verb *prendre* per *fer* radica en un canvi del subjecte de l'acció. De fet, el subjecte del besar ja no és Judes sinó Crist, una cosa que es deu o bé a un error inconscient de copia o bé a una variant conscient que té una altra càrrega semàntica diferent. De fet, la variant no resideix només en l'ús del verb, sinó també en el pronom personal utilitzat. Observem que diversos manuscrits catalans, així com el incunable, ometen el pronom personal «Ell». En el incunable, aquesta omisió conjunta amb el canvi del verb *prendre* per *fer* modifica radicalment el sentit de la frase. El que importa ja no és el subjecte de la acció sinó l'acció en si mateix.

Conclusió

Comptat i debatut, aquesta anàlisi ha mostrat que la literatura medieval és una eina clau per a comprendre qüestions històrico-culturals i estudiar els factors evolutius d'una llengua. Més enllà de les variacions dins d'una mateixa llengua, aquest estudi ha demostrat la fixació, ja en l'època medieval, d'unitats que prevalen en les llengües actuals. En aquest sentit, queda de manifest la necessitat de coordinar els diferents sabers filològics amb la finalitat de llançar llum sobre nous aspectes d'índol cultural, social o lingüístic, és a dir, la interdisciplinarietat i la combinació d'enfocaments, mètodes i estratègies.

La reflexió sobre la temàtica del besar, des d'un punt de vista literari, i la seua interpretació a partir del context en el qual apareix, ens ha portat finalment a estudiar diversos *exempla* i *contra-exempla*. Hem comprovat, per consegüent, que Eiximenis concep el besar dins de la gran dialèctica entre el bé i el mal, la qual procedeix d'una lectura cristiana-moral. No obstant això, ens hem adonat que existia una opacitat entre aquests dos pols en funció del context en el qual es realitza el besar i en funció de la relació entre els individus. També hem demostrat que la presència del besar com a motiu literari es nodreix de diferents tradicions literàries com a la literatura de cavalleries. Finalment, el besar no funciona solament com a símbol dins del discurs

⁵³ En l'estudi comparatiu entre les versions castellanes i les versions catalanes que realitza Laura Baldacchino per a la seua tesi doctoral, el gran número de variants significatives entre la versió castellana i l'incunable català indica una contaminació entre el incunable i la versió castellana.

⁵⁴ IZQUIERDO MOLINAS, Eva. *Edició crítica dels capítols 1-100 del «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis: estudi codicològic, estudi ecdòtic i estudi històric*. *Op. cit.*, p. 588. La cursiva és nostra.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 793.

didàctic-moral, sinó que exerceix un paper clau en l'eficàcia de l'argumentació del franciscà.

Des del punt de vista lingüístic, en primer lloc, hem vist que el verb *besar* és present en les llengües ibero-romàniques pràcticament des del seu naixement i que aquest, a més, ja es feia servir segles enrere, seguint Catul qui ho va introduir en la llengua llatina. Tant en català com en castellà, els verbs es van mantindre i no van sofrir cap evolució important des del punt de vista morfològic o semàntic, la qual cosa no va impedir l'existència d'uns certs matisos semàntics. Així doncs, mentres que en castellà només s'ha fixat un únic substantiu (*beso*), en català, ocorre el contrari amb *besar* com a substantiu, present en l'obra d'Eiximenis i en obres anteriors i posteriors. En aquest sentit, aquest mot ha convivat amb altres paraules com ara *bes*, *besada* o *besament*, a més de *petó*, que té un altre origen.

En segon lloc, hem pogut comprovar, gràcies a les edicions i els seus aparats crítics, que els verbs de suport emprats canvien, no solament pel que fa a l'ús que es feia en època medieval, sinó també entre les mateixes versions de l'obra. D'aquesta manera, la fraseologia de cort cristiana, a través de l'expressió de «lo besar de Judes», ens ha servit d'ajuda per a analitzar uns certs aspectes contextuais i lingüístics. En aquest sentit, veiem que els verbs utilitzats per a aquesta construcció varien en les diferents versions (*prendre*, *dar*, *donar*). Per consegüent, resulta evident l'encara predilecció en llengua catalana medieval pel verb *dar*, enfront del *donar*, objecte d'anàlisi d'altres investigadors que insisteixen que encara són necessaris treballs per a explicar la preferència que ha acabat aïllant el primer d'ells.

Per a aquest estudi, vàrem decidir centrar-nos en la temàtica d'un concepte en concret, el del *besar*, la qual cosa ja ens va conduir per múltiples camins. No obstant això, una obra tan extensa com la del *Llibre dels dones* i la seua traducció ofereixen un infinit horitzó de possibilitats per a la realització d'estudis lingüístics (sociolingüístics, dialectològics, normatius o morfològics), literaris o antropològic-culturals. Així, esperem que, arran d'aquest treball, altres investigadors de diferents àrees disciplinàries s'atreveixin, junts, a trepitjar nous senders científics i intel·lectuals.

Bibliografia

Edicions del tractat i altres obres mencionades

BALDACCHINO, Laura; THIEULIN-PARDO, Hélène (dir.); HEUSCH, Carlos (co-dir.). *Étude et édition complète du Libro de las donas, traduction castillane du Llibre de les dones de Francesc Eiximenis*. Sorbonne-Université i École Normale Supérieure de Lyon, tesi doctoral en curs.

CLAUSELL NÁCHER, Carmen; BLECUA, Alberto (dir.); RENEDO I PUIG, Xavier (dir.). *Carro de las donas: estudio preliminar y edición anotada*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2005, tesi doctoral.

EIXIMENIS Francesc, *Lo libre de les dones*. Frank NACCARATO (ed.). Barcelona: Curial Edicions Catalanes, «Biblioteca Torres Amat», (9-10) 1981.

GONZÁLEZ MUELA, Joaquín (ed.). *Libro del caballero Zifar*. Madrid: Castalia, 1982.

IZQUIERDO MOLINAS, Eva; RENEDO I PUIG, Xavier (dir.); MARTÍ, Sadurní (co-dir.). *Edició crítica dels capítols 1-100 del «Llibre de les dones» de Francesc*

Eiximenis: estudi codicològic, estudi ecdòtic i estudi històric. Girona: Universitat de Girona, 2018, tesi doctoral.

Diccionaris i eines lingüístiques

ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA. *Corpus Informatitzat del Valencià (CIVAL)*. <http://cival.avl.gva.es/cival/buscador.jsp> [consultat el 08-04-2021].

ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA. *Diccionari normatiu valencià*. <http://www.avl.gva.es/lexicval/> [consultat el 08-04-2021].

ALCOVER, Antoni Maria; DE BORJA MOLL, Francesc; en col·laboració amb l'Institut d'Estudis Catalans. *Diccionari català-valencià-balear (DCVB)*. <https://dcvb.iec.cat/> [consultat el 08-04-2021].

COROMINES, Joan; PASCUAL, José. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Editorial Gredos, 1997.

COROMINES, Joan. *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*. Madrid: Editorial Gredos, 1974.

COROMINES, Joan. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial Edicions Catalans i la Caixa, 1983.

COROMINES, Joan. *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*. Madrid: Editorial Gredos, 1987.

DIRECCIÓ GENERAL DE POLÍTICA LINGÜÍSTICA; en col·laboració amb l'Institut d'Estudis Catalans i el Centre de Terminologia (TERMCAT). *OPTIMOT, consultes lingüístiques*. <https://aplicacions.llengua.gencat.cat/llc/AppJava/index.html> [consultat el 08-04-2021].

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Diccionari de la llengua catalana*. <https://mdlc.iec.cat/> [consultat el 08-04-2021].

REAL ACADEMIA ESPAÑOLA. *Diccionario de la lengua española*. 23^a ed. <https://dle.rae.es> [consultat el 08-04-2021].

REAL ACADEMIA ESPAÑOLA. Base de datos (CORDE). *Corpus diacrónico del español*. <http://corpus.rae.es/cordenet.html> [consultat el 08-04-2021].

REY, Alain (dir.). *Dictionnaire historique de la langue française*. París: Le Robert, 2012.

SEGURA MUNGUÍA, Santiago. *Nuevo diccionario etimológico latín-español y de las voces derivadas*. Bilbao: Universidad de Deusto, 2010.

TORRUELLA, Joan (dir.); en col·laboració amb PÉREZ SALDANYA, Manuel i MARTINES, Josep. *Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA)*. <http://cica.cat> [consultat el 08-04-2021].

Trésor de la Langue Française Informatisé (TLFi). CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique), ATILF (Analyse et traitement informatique de la langue française), UMR CNRS-Université Nancy 2, Nancy. <http://atilf.atilf.fr/frantext.htm> [consultat el 08-04-2021].

Estudis

CACHO BLECUA, Juan Manuel. «El beso en el Tirant lo Blanch». LORENTE, Antonio; FREIRE, Ana M.^a (eds.), *Ex libris : Homenaje al profesor José Fradejas Lebrero. Vol I*. Madrid: UNED-Departamento de Literatura Española y Teoría de la Literatura, 1993. <http://www.cervantesvirtual.com/obra/el-beso-en-el-tirant-lo-blanc-0/> [consultat el 05-07-2021].

CERQUIGLINI, Bernard. «Éloge de la variante». *Langages*, 69 (1983), p. 25-35. www.persee.fr/doc/lgge_0458-726x_1983_num_17_69_1140 [consultat el 08-04-2021].

FENWICK JONES, George. «El papel del beso en el cantar de gesta». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 31 (1965-1966), p. 105-118. <https://core.ac.uk/download/pdf/38982037.pdf> [consultat el 08-04-2021].

LE GOFF, Jacques. *Pour un autre Moyen Âge. Temps, travail et culture en Occident : 18 essais*. París: Gallimard, 1991.

LUQUE MORENO, Jesús. «Besos de Catulo». *Emerita*, 86, 1, (2018), p. 71-91. <https://doi.org/10.3989/emerita.2018.04.1706> [consultat el 15-11-2020].

MARTÍ I CASTELL, Joan. *Gramàtica històrica. Problemes i mètodes*. València: Universitat de València, 1990.

MCENERY, Tony; HARDIE, Andrew. *Corpus Linguistics. Method, Theory and Practice*. Lancaster University: Cambridge University Press, 2012.

MONTserrat BUENDÍA, Sandra. «Dar/donar i Fer + substantiu psicològic en català antic (ss. XIII-XVI): una aproximació basada en la gramàtica de les construccions». *Anuari de filologia. Estudis de lingüística* (2014), p. 157-183. <https://raco.cat/index.php/AFEL/article/view/288760> [consultat el 16-10-2020].

PAZ AFONSO, Ana. *Semántica cognitiva e historia del léxico: evolución semántica de los verbos "entrar" y "salir" (ss. XIII-XV)*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2014, tesi doctoral. https://ddd.uab.cat/pub/tesis/2014/hdl_10803_283941/apalde1.pdf [consultat el 21-03-2021].

RENEDO I PUIG, Xavier. «"Quin mal és lo besar". (Literatura i moral al voltant de la quarta línia de l'amor)». *Caplletra. Revista Internacional de Filologia*, 13 (1992), p. 99-116. <http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmcw66d6> [consultat el 15-03/2020].